

Professional Development of Student-Teachers in Theology Education through the Internship Curriculum with a Focus on Skills for Responding to Religious Doubts

Aliyyeh Rezadad¹, Bibi Zeinab Hoseini², Abolfazl Alishahi ghaleh joughi³

¹ Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.
a.rezadad@cfu.ac.ir

² Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran (**Corresponding author**). z.hosseini@cfu.ac.ir

³ Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran. alishahicfu.ac.ir

Abstract

The objective of this research is to plan for the professional development of student-teachers in the field of Theology Education by familiarizing them with principles for addressing students' religious doubts, aiming to enhance teachers' abilities in responding to the religious questions and concerns of the younger generation. The research method is descriptive-analytical and was conducted across three main axes: Environmental Conditions: Emphasizing environmental safety, communication skills, and the use of reliable resources. Audience Characteristics: Recognizing and understanding the traits of the new generation and their related issues. Application of Reflective Thinking Content in the Internship Course: Employing critical, reflective, and creative thinking methods to enhance student-teachers' capabilities. The findings indicate that professional development of student-teachers can be improved by focusing on these three axes. Utilizing diverse thinking techniques to address religious doubts enhances Pteachers' competencies and prepares them to effectively confront religious challenges. Professional development must be approached practically and applicably, with the internship course serving as an opportunity for innovation in teaching methods and responses to religious doubts. Additionally, creative techniques such as the SCAMPER technique can significantly assist student-teachers in resolving religious issues and doubts, empowering them to fulfill their roles in religious education.

Keywords: Professional Development, Internship, Religious Doubts, Creative Thinking, SCAMPER Technique, Student-Teachers, Theology Education.

Received: 2024/11/23 ; **Revised:** 2025/01/05 ; **Accepted:** 2025/01/20 ; **Published online:** 2025/03/26

Cite this article: Rezadad, R., Hoseini, B.Z. & Alishahi ghaleh joughi, A. (2025). Professional Development of Student-Teachers in Theology Education through the Internship Curriculum with a Focus on Skills for Responding to Religious Doubts. *Research Quarterly of Islamic Education and Training*, 6(1), p. 23-46.
<https://doi.org/10.48310/RIET.2025.17643.1303>

Publisher: Farhangian University

© the authors

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

Article type: Research Article

توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان آموزش الهیات از طریق برنامه درسی کارورزی با تمرکز بر مهارت‌های پاسخگویی به شبهات دینی

علیه رضاداد^۱، بی‌بی زینب حسینی^۲، ابوالفضل علیشاهی قلعه‌جوقی^۳

^۱ گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. a.rezadad@cfu.ac.ir

^۲ گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول). z.hosseini@cfu.ac.ir

^۳ گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. a.alishahicfu.ac.ir

چکیده

هدف این پژوهش، برنامه‌ریزی برای توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان رشته آموزش الهیات از طریق آشنایی با اصول پاسخگویی به شبهات دینی دانش‌آموزان است و به دنبال ارتقای توانایی‌های معلمان در پاسخ به سوالات و دغدغه‌های دینی نسل جوان می‌باشد. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و در سه محور اصلی انجام شده است: شرایط محیطی: توجه به امنیت محیط، مهارت‌های ارتباطی و استفاده از منابع معتبر؛ توجه به ویژگی‌های مخاطب: شناخت و درک ویژگی‌های نسل جدید و مسائل مرتبط با آن‌ها؛ و استفاده از محتوای روش تفکر در درس کارورزی: به‌کارگیری روش‌های تفکر انتقادی، تأملی و خلاق به‌منظور ارتقای توانایی‌های دانشجومعلم‌ان. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان با تمرکز بر این سه محور می‌تواند بهبود یابد. استفاده از تکنیک‌های مختلف تفکر در پاسخ‌گویی به شبهات دینی، قابلیت‌های معلمان را افزایش می‌دهد و آن‌ها را برای مواجهه مؤثر با چالش‌های دینی آماده‌تر می‌سازد. توسعه حرفه‌ای باید به صورت عملی و کاربردی در نظر گرفته شود و درس کارورزی به عنوان یک فرصت برای نوآوری در روش‌های تدریس و پاسخگویی به شبهات به شمار می‌آید. همچنین، به‌کارگیری تکنیک‌های خلاقانه مانند تکنیک اسکمپر می‌تواند به دانشجومعلم‌ان در حل مسائل و شبهات دینی کمک شایانی کند و آن‌ها را برای ایفای نقش خود در زمینه آموزش دینی توانمندتر سازد.

کلیدواژه‌ها: توسعه حرفه‌ای، کارورزی، شبهات دینی، تفکر خلاق، تکنیک اسکمپر، دانشجو-معلمان، آموزش الهیات.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۰۶
استناد به این مقاله: رضاداد، علیه؛ حسینی، بی‌بی زینب؛ علیشاهی قلعه‌جوقی، ابوالفضل (۱۴۰۴). توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان آموزش الهیات از طریق برنامه درسی کارورزی با تمرکز بر مهارت‌های پاسخگویی به شبهات دینی. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۶(۱)، ص ۲۳-۴۶.
<https://doi.org/10.48310/RIET.2025.17643.1303>

۱. مقدمه

توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان به معنای فرآیند یادگیری و رشد مستمر معلم‌ان، یکی از ارکان اساسی در کیفیت بخشی به آموزش در مدارس محسوب می‌گردد. از بین درس‌های مختلف در دانشگاه فرهنگیان، توسعه حرفه‌ای آموزش دانشجومعلم‌ان رشته آموزش الهیات، از اهمیت به‌سزایی در نیل به اهداف تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش برخوردار است؛ زیرا توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان این رشته آموزشی، یکی از ارکان اساسی در بهبود کیفیت آموزش دینی و پاسخگویی به شبهات دینی دانش‌آموزان به‌شمار می‌رود. در این راستا، استفاده از برنامه درسی کارورزی می‌تواند به‌عنوان ابزاری کارآمد و میدان عملی وسیع، برای آشنایی دانشجومعلم‌ان با اصول و مبانی پاسخگویی به شبهات و سؤالات دینی با نظارت اساتید راهنما مورد استفاده قرار بگیرد؛ زیرا در دوره کارورزی، از دانشجومعلم انتظار می‌رود تا هرگونه چالش‌های پیش از معلم شدن را در مدارس، به‌صورت عملی و عینی حل کند و بتواند آموخته‌های خود را در مقطع کارشناسی به‌صورت آزمایشی در مدارس، به مرحله اجرا درآورد (دمیر، شاهین و آرکاجوک، ۲۰۱۵). در واقع، دغدغه اصلی این است که برنامه درسی کارورزی دارای بیشترین تأثیرگذاری در محیط‌های آموزشی باشد و کارورزی زمانی می‌تواند در جهت تحقق اهداف نظام آموزشی حرکت کند، که قابلیت‌های اصلی شغل معلمی را محور فعالیت‌های خود قرار دهد و متناسب با نیازهای حرفه معلمی برای آن برنامه‌ریزی شود (قنبری و همکاران، ۱۴۰۰). در این میان، یکی از مهم‌ترین چالش‌های معلم‌ان دروس دینی، پاسخگویی به شبهات می‌باشد که نیازمند آشنایی ایشان با اصول پاسخگویی است. برنامه درسی کارورزی، فرصتی برای تجربه عملی و یادگیری از طریق عمل، فراهم می‌آورد و می‌تواند دانشجومعلم‌ان را با چالش‌های واقعی کلاس درس آشنا سازد (جعفریان یسار و جعفریان یسار، ۱۳۹۸).

درخصوص نظریاتی که مرتبط با زمینه تجربه و عمل باشند، می‌توان از دیدگاه‌های ویلیام جیمز نام برد. ویلیام جیمز به‌عنوان یکی از بنیان‌گذاران روانشناسی کاربردی و فلسفه پراگماتیسم، بر اهمیت تجربه و عمل در فرآیند یادگیری تأکید دارد. او معتقد است که یادگیری واقعی زمانی اتفاق می‌افتد که فرد بتواند دانش خود را در عمل به کار گیرد. این رویکرد می‌تواند به‌طور خاص، در زمینه آموزش الهیات و پاسخگویی به شبهات دینی مورد توجه قرار گیرد. البته باید توجه داشت وی به‌طور خاص به موضوع پاسخگویی به شبهات دینی نپرداخته است؛ اما نظریات او در زمینه تجربه و عمل می‌تواند به این موضوع مرتبط باشد. جیمز بر اهمیت تجربه شخصی و عملی در یادگیری تأکید می‌کند و معتقد است که افراد باید از طریق تجربیات خود، به درک عمیق‌تری از مفاهیم دست یابند. روانشناسان کاربردی، بر این باورند که

تجربه شخصی می‌تواند به عنوان یک منبع معتبر برای شناخت و فهم دینی عمل کند (جیمز^۱، ۱۹۰۷). بنابراین، معلمان الهیات می‌توانند با استفاده از تجربیات خود در مواجهه با شبهات دینی، به دانش‌آموزان کمک کنند تا با این چالش‌ها روبه‌رو شوند و در عین حال، به عنوان معلم راهنما، کارورزان رشته آموزش الهیات را نیز از تجربیات خود بهره‌مند سازند. همچنین جیمز به عنوان یکی از بنیان‌گذاران فلسفه عمل‌گرایی، بر این نکته تأکید دارد که ارزش یک ایده، به نتایج عملی آن بستگی دارد. این رویکرد می‌تواند به معلمان الهیات کمک کند تا در پاسخگویی به شبهات دینی، براساس نتایج ملموس و تجربیات واقعی عمل کنند. وی معتقد است که یادگیری واقعی، زمانی اتفاق می‌افتد که فرد بتواند دانش خود را در عمل به کار گیرد (جرالد^۲، ۱۳۸۹). اهمیت توسعه حرفه‌ای دانشجو معلمان آموزش الهیات، در طی دوره کارورزی از آن‌رو است که مسئله توسعه فردی، یکی از مهم‌ترین موضوعات دانش مدیریت منابع انسانی است. در آموزش و پرورش نیز معلمان بسته به نیازهای سازمانی خود، نیاز به توسعه فردی در قالب دروس کارورزی دارند؛ تا بتوانند درک عمیق‌تری از محتوای آموزشی متون دینی و نوع سؤالات دانش‌آموزان و شبهات ایشان داشته باشند و در عین حال، بتوانند توان مدیریت کلاس و بهره‌گیری خود از روش‌های تدریس را بیامایند.

نکته قابل توجه دیگر بر ضرورت توجه به اصول پاسخگویی به سؤالات و شبهات دینی در دوره کارورزی، نموده‌ها و آثار تربیت دینی در قالب برنامه درسی پنهان است؛ که در بعضی مواقع، می‌تواند تأثیرگذارتر از برنامه درسی رسمی یا آشکار نظام آموزشی باشد. برنامه درسی رسمی، به آنچه طراحان و برنامه‌ریزان درسی برای رشد و تربیت فراگیران، طراحی و برنامه‌ریزی می‌کنند، گفته می‌شود و برنامه درسی پنهان، بعد غیرقابل پیش‌بینی یادگیری است. این برنامه درسی، از قبل توسط برنامه‌ریز درسی به طور آشکار تعیین نشده است و به طور ضمنی و گاه تصادفی، در فرآیند یاددهی - یادگیری به وقوع می‌پیوندد. به نظر می‌رسد تربیت دینی در قالب برنامه درسی رسمی، آن چیزی است که در قالب محتوای برنامه درسی و به صورت از قبل طراحی شده در اختیار فراگیران گذاشته می‌شود و معلم به تدریس این محتوا می‌پردازد (ملکی، ۱۳۸۲). اما تربیت دینی در قالب برنامه درسی پنهان، به آن دسته از تعاملاتی که بین معلم و فراگیران و یا فراگیران با فراگیران و نیز نوع نگرش و عواطف فراگیران در مورد برنامه درسی دینی، گفته می‌شود، که از قبل، به صورت آشکار طراحی نشده است و به طور پیش‌بینی‌ناپذیر در فرآیند یادگیری فراگیران به وقوع می‌پیوندد. سؤالات و شبهات دینی دانش‌آموزان را که در موقعیت‌های مختلف به یک‌باره در محیط آموزشی، اعم از کلاس درس یا غیر از کلاس مطرح می‌گردد، می‌توان نوعی از برنامه درسی پنهان

1. James

2. Gerald

در نظر گرفت که ضرورت برنامه‌ریزی برای آموزش اصول پاسخگویی به آن، امری بدیهی به نظر می‌رسد. ضمن آنکه، چنانچه پاسخگویی به شبهات دینی دانش‌آموزان در جریان آموزش، چه در برنامه درسی آشکار و چه در برنامه‌ریزی پنهان رخ دهد، مشارکت دانش‌آموزان در طراحی برنامه‌ریزی درسی اتفاق می‌افتد و از این‌رو، فعالیت‌های یادگیری از سوی آنها بااهمیت تلقی شده و با علاقه برای رسیدن به هدف‌های آموزشی تلاش خواهند کرد (بقایی، مشفقیان، و شوکتی، ۱۴۰۲).

با بررسی تحقیقات درخصوص چالش‌های تربیت دینی و دین‌گریزی، می‌توان گفت با توجه به فقدان برنامه‌ریزی مناسب در حوزه مسائل دینی، ناتوانی معلمان و مربیان از پاسخگویی به شبهات و سؤالات جوانان و عدم صلاحیت برخی از آنها در زمینه تربیت دینی (شجاعی و عوض‌زاده، ۱۴۰۱)، ضروری می‌نماید تا برنامه کارورزی، به توانمندی دانشجومعلم‌ان رشته آموزش الهیات درخصوص پاسخگویی به شبهات، توجه داشته باشد.

سؤالات این پژوهش عبارتند از:

- ۱) در برنامه درسی کارورزی، کدام زمینه‌های محیطی برای ایجاد قدرت پاسخگویی به شبهات دینی، در دانشجومعلم‌ان مورد نیاز است؟
- ۲) در توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان باید به کدام ویژگی‌های ایشان در این فرآیند توجه شود؟
- ۳) روش تفکر و آموزش فعال، چگونه می‌تواند در توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان برای پاسخگویی به شبهات مورد استفاده قرار گیرد؟

۲. روش پژوهش

این پژوهش از نوع کاربردی بوده و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. هدف این پژوهش، شناسایی و ارزیابی اصول و راهکارهای مورد نیاز در درس کارورزی، جهت توسعه حرفه‌ای و ارتقای عملکرد دانشجومعلم‌ان است. در این راستا، با استفاده از اصول تربیتی لازم برای مواجهه با پرسشگری‌های مخاطب که از عمده منابع پیشینه پژوهش استخراج گردید، اطلاعات لازم گردآوری شد و با روش استقرایی تحلیل گردید. نتایج این پژوهش، می‌تواند در طراحی و پیاده‌سازی برنامه‌های آموزشی کارآمدتر، به‌کار رود.

۳. پیشینه پژوهش

درباره پیشینه این موضوع، به‌طور خاص پژوهشی صورت نگرفته است؛ اما در پیشینه عام این پژوهش که اصول و راهکارهای پاسخگویی به شبهات است، تحقیقاتی انجام شده است. ازجمله:

فلاح (۱۴۰۲)، در پژوهشی با عنوان «اصول و روش های پاسخگویی به سؤالات و شبهات دینی»، به تشریح دامنه معنایی اصول در قالب اصول نظری (اصول الهیاتی، اصول جهان‌شناسی، اصول انسان‌شناسی و اصول ارزش‌شناختی)، اصول کاربردی (شامل اصول هدف‌داری، اصل اولویت، اصل پیش‌بینی‌پذیری و تدبیر و اصل عقل‌محوری و استدلال‌گرایی) و اصول اخلاقی (اصل وظیفه‌گرایی و تکلیف‌گرایی، اصل حق‌مداری، اصل اخلاص و قصد قربت و اصل حسن خلق) پرداخته و سپس روش‌های پاسخگویی به سؤالات و شبهات دینی را مورد بررسی قرار داده است.

جباری (۱۴۰۲)، در پژوهشی با عنوان «روش‌شناسی اهل‌بیت (ع) در پاسخ به شبهات»، ویژگی‌های روش اهل‌بیت (ع) در پاسخ به شبهات را شامل تکیه پاسخ‌دهنده به مشترکات اعتقادی با مخاطب، ابراز احترام و شفقت و عدم تحقیر و توهین و تحریک، درک شرایط مخاطب و توجه به خاستگاه شبهه، توجه به سطح مخاطب، توجه به نقاط مثبت طرف مقابل و عدم تحلیل و نقد شخصیت مخاطب، می‌داند و به روش‌های دفع و رفع شبهات می‌پردازد.

محقق گرامی و همکاران (۱۴۰۲)، در پژوهشی با عنوان «بایسته‌های گفتاری-رفتاری پاسخ به شبهات در سیره رضوی» به شناخت روش‌های گفتاری-رفتاری پاسخگویی به شبهات در سیره و تعالیم امام رضا (ع) پرداخته است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که امام رضا (ع) با بهره‌گیری از اصول و قواعد اخلاق اسلامی، شناخت دقیق مخاطب و خاستگاه‌های ایجاد شبهه در هنگامه مواجهه با شبهات، پاسخ‌هایی را بیان می‌فرمایند که توجه به آنها، در نظام‌سازی روش‌های پاسخگویی به شبهات، بسیار مفید و کارگشا است.

طیبی و همکاران (۱۴۰۰)، در پژوهشی با عنوان «گونه‌شناسی شبهات در مطالعات قرآنی و تبیین طرح‌واره شبهه‌پژوهی» با بررسی توصیفی-تحلیلی به ارائه یک طرح‌واره از شبهات اقدام نموده و به تناسب، زیرگونه‌ها و مصادیق هریک را براساس قواعد، گونه‌بندی، گزینش و ارائه نموده است.

حکیمیان (۱۴۰۰)، نیز در پژوهشی با عنوان «منطق شناخت شبهه: پاسخ‌یابی، روش پاسخگویی، و شناخت جریان‌های تولیدکننده شبهه با رویکرد قرآنی»، در مرحله اول به شناسایی مفهوم پرسش، سؤال و شبهه می‌پردازد؛ در مرحله دوم، راه‌های دریافت شبهه را بررسی می‌کند و در مرحله سوم، به پاسخ‌یابی شبهات از راه‌های مختلف اشاره می‌کند؛ اما مهم‌ترین مرحله و نقطه عطف این اثر مرحله چهارم است که ذیل آن، ۱۴ روش پاسخگویی به شبهات را با مثال‌های گوناگون و متنوع بیان، تحلیل و بررسی می‌کند. پس از آن در مرحله آخر، به‌طور اجمالی جریان‌های تولیدکننده شبهه را در هشت گروه تقسیم می‌کند و به معرفی مختصری از آنها می‌پردازد.

محمدی احمدآبادی (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «پاسخ به شبهات در قرآن و روایات»، براساس روش توصیفی-تحلیلی، شبهات مطرح‌شده در قرآن و روایات را استخراج کرده و به توصیف و بررسی روش‌های مختلف پاسخگویی به شبهه و تحلیل آن، با استفاده از تفاسیر پرداخته است.

عباسی ولدی (۱۳۹۰)، در پژوهشی با عنوان «روش‌شناسی پاسخگویی به پرسش‌های اعتقادی»، بر این باور است که بر فضای پاسخگویی به پرسش‌های اعتقادی در قرآن و سیره و سخنان اهل‌بیت(ع)، قواعدی حاکم است که نشان می‌دهد دین برای پاسخگویی به پرسش‌های اعتقادی برای خود شیوه و روش خاص دارد. این پژوهش تلاش می‌کند تا روش‌های پاسخگویی از دیدگاه قرآن و معصومان(ع) را بیان نماید.

نوآوری پژوهش حاضر نسبت به پژوهش‌های پیشین، بررسی ضرورت آشنایی دانشجومعلم‌ان رشته آموزش الهیات دانشگاه فرهنگیان در برنامه درسی کارورزی با اصول پاسخگویی به شبهات است که در برنامه درسی این رشته تحصیلی و نیز برنامه درسی کارورزی، مغفول مانده است و توجه بدان ضروری می‌نماید.

۴. زمینه‌های محیطی توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان برای پاسخگویی به شبهات

محیط یادگیری را می‌توان مکان فیزیکی، محیط فرهنگی، اخلاق حاکم بر محیط آموزش، نوع روابط، نحوه تعامل و شیوه‌های یادگیری دانست که یادگیری در آن صورت می‌گیرد. محیط یادگیری برای درس کارورزی نیز با هدف توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان در جهت پاسخگویی به شبهات نیز باید حائز شرایط محیطی ذیل باشد:

۴-۱. امنیت محیطی

یکی از مهم‌ترین زمینه‌های محیطی مورد نیاز در توسعه حرفه‌ای، میدان دادن به دانشجومعلم‌ان برای طرح سؤالات و ایجاد حس امنیت پرسشگری است. به‌طور کلی، دین مبین اسلام در آیات قرآن کریم مردم را تشویق به پرسشگری از دانیان نموده و می‌فرماید: «فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (نحل، ۴۳).

میدان دادن به دیگران برای طرح سؤالات اعتقادی و ایجاد حس امنیت برای پرسشگران، یکی از مهم‌ترین شاخص‌های مدارا در مناظره و بحث با مخالفان است. به عبارتی چون هدف اصلی، هدایت جامعه به سمت اهداف الهی است؛ بنابراین، ایجاد فضای سالم برای بحث پیرامون شبهات اعتقادی از سوی افراد خبره و متخصص در پاسخگویی به شبهات، ضروری به نظر می‌رسد. در محیط‌های آموزشی، تنوع دینی می‌تواند هم فرصت‌هایی برای همکاری و هم چالش‌هایی برای تعارض ایجاد کند. معلمان باید بر مبنای حقایق و آموزه‌های دینی عمل کنند و در مواجهه با مسائل جنجالی، احترام به آزادی بیان را حفظ نمایند؛

زیرا یکی از اصول اساسی در پاسخگویی به شبهات دینی، احترام به باورهای دینی مختلف است. معلمان باید توانایی ایجاد فضایی را داشته باشند که در آن، دانش‌آموزان بتوانند آزادانه نظرات و سؤالات خود را مطرح کنند؛ بدون اینکه احساس کنند باورهایشان مورد تمسخر یا بی‌احترامی قرار می‌گیرد. این اصل، نه تنها به ایجاد یک محیط یادگیری سالم کمک می‌کند؛ بلکه موجب افزایش اعتمادبه‌نفس دانش‌آموزان نیز می‌شود. این رویکرد باعث می‌شود که دانش‌آموزان بتوانند نظرات خود را بیان کنند. هنگامی که معلم نیز براساس اصول علمی و دینی پاسخ دهد؛ سبب افزایش اعتمادبه‌نفس دانش‌آموزان و نیز دانشجومعلمانی می‌شود که در فرآیند پاسخ‌دهی به سؤالات، نقش ایفا نموده‌اند.

۴-۲. توسعه مهارت‌های ارتباطی

یکی دیگر از زمینه‌های مورد نیاز برای این توسعه حرفه‌ای، ایجاد روابط بینافردی قوی و توانایی برقراری ارتباط مؤثر با دانشجومعلمان است. توسعه مهارت‌های ارتباطی، در ایجاد فضایی امن برای طرح پرسش‌های دینی نقش مؤثری دارد. بدین منظور، باید توجه داشت که سخن گفتن مطابق با ویژگی‌های هر عصر و نسل باشد و در این خصوص، می‌توان به آیه «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ» (ابراهیم، ۴) استناد نمود. در این آیه، خداوند متعال می‌فرماید که هر مربی و فرستاده الهی، به زبانی با مردمان سخن می‌گوید که آنها مقصودش را دریابند، به گونه‌ای که افزون بر واژگان، مقصود و مدلول آن را نیز درک کنند و فهم آن فراتر از توان ایشان نباشد. برای ایجاد چنین بستری باید روابط صمیمانه‌ای بین استاد و دانشجومعلم به وجود آید و نحوه تعامل، دوستانه و محترمانه باشد. گشودگی اخلاقی یا سعه صدر، به معنای داشتن ظرفیت و قدرت فکری و روحی در رویارویی با مشکلات و موقعیت‌های دشوار می‌باشد (شرفی، ۱۳۸۷). بعضی از اصولی که برای سعه صدر مطرح نموده‌اند، عبارتند از: اصل آزادی، اصل عقلانیت مبتنی بر شواهد، اصل بی‌طرفی، اصل پذیرش و غیره (شرفی، ۱۳۸۷). یکی از خصوصیات مهمی که برای هدایت جامعه و پاسخ به شبهات با توجه به نیازها و مقتضیات روز لازم است، داشتن روحیه سعه صدر می‌باشد. در صورت داشتن این روحیه، احترام سؤال‌کننده حفظ می‌شود و به باورها و عقاید وی بی‌احترامی نمی‌شود. به‌ویژه آنکه امروزه به دلیل تنوع عقاید و باورها، لزوم برخورداری از این روحیه، ضروری می‌نماید. سعه صدر، یکی از اصول مهم در توسعه مهارت‌های ارتباطی است.

۴-۳. استفاده از منابع معتبر

پاسخگویی به شبهات، نیازمند دانستن و به‌کار بردن مهارت‌هایی است که بخشی از آنها به توانمندی‌های علمی نامبردار است. بر این اساس، ضروری است که دانشجومعلمان بتوانند با مراجعه به منابع معتبر

علمی، پاسخ دانش‌آموزان نسبت به مسائل و شبهات روز را بیابند. بنابراین، لازم است استاد، منابع معتبر و کافی را به دانشجومعلم‌ان برای توسعه حرفه‌ای در این جهت معرفی کند.

۴-۴. پایبندی عملی به باورها و اعتقادات

یکی از مهم‌ترین نکات در زمینه این توسعه حرفه‌ای این است که از افکار و عقاید صحیح، به قیمت همراهی طرف مقابل، دست برنداشت. چه بسیار مربیانی که در راستای تربیت متربی، از اصول حقّه خویش به دلیل جذب نسل جوان، کوتاه آمده و چه بسا به مرور زمان، اصول حقّه ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و حتی اخلاقی را به ورطه فراموشی سپرده‌اند. درحالی که، ثبات عقیده و تطابق گفتار و عمل، از مسائلی است که مورد پذیرش هر نسلی می‌باشد و حتی در مورد نسل جوان نیز یکی از معیارهای اعتمادسازی به مربیان می‌باشد. باید توجه داشت که اگرچه رفق و مدارا در تربیت اعتقادی، امری لازم و ضروری به نظر می‌رسد؛ اما هیچ‌گاه به معنای فراموش کردن اصول و باورها نیست. رفق و مدارا، همواره در تربیت اعتقادی باید همراه با جدیت و قاطعیت در اصول و ضوابط باشد تا متربی دریابد در کنار انعطاف در رفتار با فرد متربی و رعایت اصول مدارای اخلاقی؛ باورهای دینی با قاطعیت دنبال می‌شود و دست کشیدن و کنار گذاشتن باورها و اعتقادات در هیچ‌کجا نباید وجود داشته باشد. این شفافیت و صداقت در مورد باورها، سبب می‌شود تا فرآیند یادگیری تسهیل شود (نوذری، ۱۴۰۱).

۵. توجه به ویژگی‌های مخاطب

یکی از اصول مهم برنامه‌ریزی توسعه فردی دانشجومعلم‌ان، توجه به شرایط مخاطب است. مخاطب، کسی است که داوطلبانه به محتوا یا رسانه معینی روی می‌آورد. هر ارتباط مؤثر، زمانی رخ می‌دهد که ویژگی‌های مخاطب مورد توجه قرار گیرد. مخاطب در درس کارورزی، دانشجومعلمی است که به‌ویژه در توسعه حرفه‌ای برای پاسخگویی به شبهات دینی، باید به ویژگی‌های این مخاطب توجه داشت.

۵-۱. توجه به ویژگی‌های نسلی دانشجومعلم‌ان کارورز

یکی از نکات مهم در برنامه درسی کارورزی، این است که دانشجومعلمانی که می‌خواهند به‌عنوان کارورز، پاسخگوی سؤالات دانش‌آموزان باشند، خود از نسل Z^۱ می‌باشند. سازمان‌های آماری ایالات متحده آمریکا و مجمع جهانی اقتصاد، سال ۱۹۹۷ میلادی مصادف با ۱۳۷۶ را سال آغاز تولد این نسل و سال ۲۰۱۰ برابر با ۱۳۸۹ را، پایان آن تعریف می‌کنند. این نسل، به‌عنوان اولین نسل اجتماعی که از جوانی

1. Z Generation

با دسترسی به اینترنت و فناوری دیجیتال قابل حمل، رشد کرده است؛ اعضای نسل Z، «بومی دیجیتال» لقب گرفته‌اند (Twenge, 2023, p. 345-346) و در ایران، عمدتاً موسوم به دهه هشتادی‌ها هستند. مهم‌ترین ویژگی‌های اعتقادی نسل Z که تحت تأثیر تحولات اجتماعی، فرهنگی و دیجیتالی جهان قرار گرفته‌اند، عبارتند از:

تنوع‌پذیری: این نسل، به دلیل رشد در دنیای متصل به فناوری‌های نوین و اینترنت، به شدت به تنوع و شمول، اهمیت می‌دهد. این نسل معمولاً پذیرای تنوع نژادی، فرهنگی، جنسی و مذهبی است و برابری و عدالت اجتماعی برای آنها بسیار مهم است.

آزادی بیان: این نسل، عمیقاً به ارزش‌های انسانی متعهد هستند و دوست دارند بتوانند به دور از ملاحظات و قوانین محافظه‌کارانه، نظرات خود را بیان کنند. به همین دلیل، مطالبه‌گری و انتقادگری از مشکلات و اوضاع نابه‌سامان در موارد مختلف، از جمله خصوصیات این نسل در نظر گرفته می‌شود.

مذاکره: یکی دیگر از ویژگی‌های نسل Z، ایمان به گفت‌وگو و مذاکره است. آنها باور دارند که با استفاده از ملاقات‌های حضوری و یا جلسات آنلاین، می‌توان مشکلات مختلف را با صحبت کردن، حل کرد. از این‌رو، در مسائل اعتقادی همواره باید از فن مذاکره و گفت‌وگو استفاده نمود و به‌دقت به سخنان طرف مقابل گوش داد.

مورد تأیید و اعتماد واقع شدن: افراد این نسل، نیاز دارند تا مورد تأیید و اعتماد از سوی اطرافیان قرار بگیرند. بنابراین، در مواجهه با این نسل، باید از قدرت تأیید بهره گرفت؛ تا ایشان باور کنند، توانایی‌ها و قابلیت‌های بی‌نظیر آنها مشاهده شده و مورد توجه قرار گرفته است (اسعسی، ۱۴۰۲).

معنویت شخصی و آزاداندیشی: بسیاری از افراد این نسل، کمتر به تعالیم ادیان الهی وابسته هستند و بیشتر، به معنویت شخصی و آزاداندیشی توجه دارند و حتی ممکن است ترجیح دهند تا اعتقادات خود را، با ترکیب عناصر گوناگون بسازند.

استفاده از فناوری در ارتباطات دینی: بهره‌گیری از فناوری‌های دیجیتال برای آموزش مفاهیم اعتقادی و معنوی، از ویژگی‌های برجسته این نسل به‌شمار می‌رود.

اهمیت به اخلاق و معنویت عملی: از دیگر خصوصیات اعتقادی نسل Z، این است که به جای تمرکز بر آیین‌ها و مراسم سنتی، بیشتر به جنبه‌های عملی و اخلاقی اعتقادات دینی توجه دارند. آنها به دنبال راه‌هایی هستند که بتوانند اعتقادات خود را در زندگی روزمره به کار گیرند و به بهبود جامعه کمک کنند.

انتقادگرایی و پرسش‌گری: نسل Z، به‌طور کلی نسبت به مسائل دینی و معنوی، پرسش‌گر و انتقادگر است. آنها دوست دارند سؤال بپرسند، اطلاعات کسب کنند و به تحلیل و بررسی مباحث بپردازند. این

نسل، کمتر به پذیرش کورکورانه اعتقادات گرایش دارد و بیشتر به دنبال دلایل و شواهد منطقی برای باورهای خود است.

تمایل به عدالت اجتماعی: نسل Z، به شدت به مسائل عدالت اجتماعی اهمیت می‌دهد و این موضوعات را با اعتقادات معنوی خود پیوند می‌دهد. آنها اعتقاد دارند که دین و معنویت، باید به بهبود وضعیت جامعه و مبارزه با نابرابری‌ها کمک کند (Park & et al., 2024; Bergler, 2020).

بنابراین، با توجه به این خصوصیات، به‌خوبی می‌توان از معلمان انتظار داشت که به مبحث پاسخگویی به سؤالات دینی دانش‌آموزان، آگاهانه و با میل و رغبت ورود پیدا کنند. اما به هر جهت لازم است تا نکاتی را به‌عنوان اصول لازم برای پاسخگویی به سؤالات، مد نظر قرار دهند و اساتید محترم، این نکات را به دانشجومعلم‌ان تأکید نمایند.

۵-۲. شناخت واقعی از مسائل مخاطب

اولین قدم در پاسخگویی مؤثر، این است که شناخت واقعی از مسئله دانشجومعلم داشته باشیم، مشکل مخاطب را کشف کرده و به‌طور دقیق، راه‌حل ارائه دهیم. چرا که یکی از شایع‌ترین مشکلات، عدم فهم مسأله و شروع به پاسخگویی است و راه حل آن، صبر در فهم و تحلیل مسأله است. معلمان باید قادر باشند سؤالات را تحلیل کرده و ریشه‌های آنها را شناسایی کنند.

۶. استفاده از محتوای روش‌های تفکر در درس کارورزی

توجه به روش‌های تفکر، یکی از اصول و رئوس مهم درس کارورزی است. تفکر، ویژگی منحصر به فرد انسان است؛ نیرویی که باعث می‌شود انسان انتخاب کند و تصمیم بگیرد. پرورش قدرت تفکر می‌تواند همواره در تمام مراحل سنی، محور اصلی آموزش باشد. بنابراین، در آموزش متوسطه، تربیت دینی نباید فقط بر معلومات و محفوظات تکیه کند؛ بلکه باید به روش‌های علمی و کاربردی تفکر نیز توجه داشت؛ زیرا دانش‌آموزان این مقطع، دارای قابلیت تفکر انتزاعی هستند و می‌توانند به ورای امور محسوس و عینی، نظر بیفکنند و به شهود و درون‌نگری پردازند. عنصر اصلی در رویکرد فعال در تعلیم و تربیت دینی مقطع متوسطه، تأکید بر تعقل و تفکر مخاطب و دادن آزادی عمل به عقل و اندیشه است (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۹). درس کارورزی از این جهت، قابلیت‌های مفیدی در توسعه حرفه‌ای معلمان، جهت پاسخگویی به شبهات دارد.

۶-۱. روش تفکر انتقادی

یکی از روش‌های تفکر که در درس کارورزی مورد توجه قرار گرفته است، روش تفکر انتقادی است.

اساتید و معلمان راهنما، نخست باید دانشجومعلمان کارورز را تشویق به تفکر انتقادی، تجزیه و تحلیل سؤالات، بررسی ریشه‌ها و یافتن پاسخ‌های منطقی نمایند؛ تا در مرحله بعد، دانش‌آموزانی که در دوره کارورزی همراه با دانشجومعلمان هستند و چه‌بسا پس از دوره فارغ‌التحصیلی نیز دانش‌آموز آنها باشند، به‌صورت عمیق و ژرف قادر به طرح سؤالات خود با نگاه انتقادی باشند. به‌طور کلی، توجه به تفکر انتقادی می‌تواند یکی از ابزارهای تربیت دینی در نظام آموزشی باشد. منظور از تفکر انتقادی، تفکر مستدل و تیزبینانه درباره اینکه چه چیزی را باور کنیم و چه اعمالی را انجام دهیم، است (سیف، ۱۳۸۴). آموزش دینی، باید بر تغییر رفتارها و نهادینه‌کردن ارزش‌ها تمرکز کند. معلمان باید دانش‌آموزان را تشویق کنند؛ تا به‌طور انتقادی درباره باورهای خود فکر کنند و مسئولیت آنها را بپذیرند. این امر نیازمند استفاده از روش‌های آموزشی متنوع و ارزیابی‌های مناسب است که دانش‌آموزان را قادر سازد تا انتقادات و سؤالات خود را با رویکردی مثبت و سازنده مطرح کنند. آنچه در مقطع متوسطه و حتی در مقاطع بالاتر دیده می‌شود، غفلت از تفکر انتقادی و نگاه ثابت و جزمی‌نگر به آموزه‌های دینی است و از این‌رو، نمی‌تواند پاسخگوی نیازهای نسل جدید باشد. درحالی‌که، اگر تفکر انتقادی و نگاه پرسش‌گر به مفاهیم و موضوعات دینی وجود داشته باشد، بسیاری از چالش‌های اعتقادی حل می‌گردد و زمینه‌های جذب جوانان به دین، فراهم می‌شود.

۶-۲. تفکر تأملی

مشاهده و یا تفکر تأملی، یکی دیگر از مباحث آموزشی در کارورزی است؛ که از ابزارهای روش پژوهش روایی به‌شمار می‌رود. به‌طورکلی، آموزش تفکر تأملی بر رویکرد ساخت‌گرا و فراگیرمحور مبتنی شده است و بر یادگیری فعال فراگیر تأکید فراوان دارد. تفکر و مشاهده تأملی، امکان ایجاد یادگیری ماندگارتر، توأم با دیدگاهی نقادانه را، برای دانشجومعلم فراهم می‌کند. منظور از تأمل، اندیشیدن بر روی یک تجربه به‌صورت هدفمند است؛ که در جهت تجزیه و تحلیل عملکرد، قضاوت درباره راهکارهایی برای بهبود عملکرد، توسعه دانش و نگرش و تغییر در باورها و عقاید در راستای آن تجربه است. به عبارت دیگر، تأمل به معنای بازگشت به افکار و خاطرات درباره یک موضوع، تفکر هوشیارانه توأم با درنظر آوردن تمامی جوانب و زمینه آن حادثه است؛ همچنین چالشی برای یافتن راه‌حلی نوین، جهت تغییر در آن موقعیت، در صورت نیاز است. سه بُعد مهم تأمل، عبارتند از: تأمل پیش از عمل، تأمل حین عمل و تأمل بعد از عمل. تأمل پیش از عمل، به مباحث مربوط به موقعیت‌شناسی و طراحی پیش از اقدام برمی‌گردد. تأمل در حین عمل، به‌طور همزمان در محیط واقعی است (اسداللهی و مهرمحمدی، ۱۳۹۸). این تأمل، زمانی است که برای مثال، معلم یا دانشجومعلم با یک مسئله یا یک موقعیت منحصربه‌فرد، در حین

تدریس در کلاس مواجه می‌شود. به‌عنوان نمونه، دانش‌آموز در حین تدریس، سؤالی را مطرح می‌کند که لازم است معلم با استفاده از گنجینه اطلاعات خود، آن را سازماندهی کند و متناسب با شرایط کلاس، پاسخ مناسبی برای آن بیابد. حتی ممکن است معلم در تأمل حین عمل، به این نتیجه دست یابد که اکنون فرصت مناسب برای پاسخگویی به این سؤال نیست و دانش‌آموزان را بعد از تشویق از طرح سؤال، به موقعیت زمانی دیگری ارجاع دهد. در این صورت، معلم به تأمل پس از عمل پرداخته و با مرور ذهنی و توصیف شرایط، به تجزیه و تحلیل و ارزشیابی از سؤال و موقعیت می‌پردازد؛ تا بتواند در آینده، سطح عملکرد خود را بالا برده و پاسخ مناسبی به پرسش دانش‌آموز دهد.

مشاهده تأملی، یکی از سبک‌های یادگیری است. در واقع، توانایی نگاه کردن به موقعیت‌های مختلف از زوایای گوناگون و سازماندهی بعضی از ارتباطات به‌عنوان یک کلیت معنی‌دار است (شاقلی و همکاران، ۱۳۹۹). در مشاهده تأملی، بر فهم و معنا بخشیدن به یک قضیه یا یک موقعیت تأکید می‌شود؛ به‌گونه‌ای که فرد بتواند آن موقعیت و رخدادها را از دیدگاه‌های مختلف بررسی و ارزیابی کند و به مفهوم‌سازی بپردازد. این سبک یادگیری بر حوصله، دقت، ثبت تجارب، و قضاوت متکی است و سرانجام، فرد برای تشکیل افکار و عقاید و ارائه دریافت نهایی، نیازمند مراجعه به مباحث نظری و تئوری است. همچنین مشاهده تأملی، در کارورزی به دانشجومعلم کمک می‌کند؛ تا بتواند سیر هدفمندی از مباحث را دریابد و با طرح سؤالاتی که هدایت‌کننده تفکرات وی می‌باشد، به نتیجه بهتری دست یابد. برخی از سؤالاتی که تأمل روی واقعه را هدفمندتر می‌کنند، عبارتند از: چرا این سؤالات مطرح گردید؟ عوامل مؤثر بر آن کدامند؟ چگونه بحث بین دانش‌آموزان بالا گرفت؟ اگر من در این موقعیت به‌جای معلم راهنما بودم، چگونه عمل می‌کردم؟ من چگونه می‌توانم به‌گونه‌ای دیگر عمل کنم؟ یکی از روش‌های مشاهده تأملی، روش موسوم به شش کلاه^۱ «ادواردو دهبونو»^۲ است؛ که دانش‌آموز با تغییر احساس خود نسبت به موضوعات، تفاوت در نگرش‌ها را درمی‌یابد. تفکر انتقادی (کلاه سیاه)، تفکر عاطفی و احساسی (کلاه قرمز)، تفکر مثبت (کلاه زرد)، تفکر خلاق (کلاه سبز)، تفکر بی‌طرفانه (کلاه سفید) و تفکر سازمان‌گرایانه (کلاه آبی) (عراقیان مجرد و باقری نسامی، ۱۴۰۳). بنابراین، دانش‌آموزان باید دریابند، برخی از شبهات به‌خاطر نوع احساسی است که ایشان به موضوع داشته‌اند و با تغییر نگرش و احساس، می‌توان نتایج متفاوتی را به دست آورد.

1. Six thinking hats technique

2. Edward de Bono

۳-۶. بهره‌گیری از روش تفکر خلاق

روش تفکر خلاق^۱ یکی از روش‌های مکمل برای تفکر تأملی در درس کارورزی است. تفکر خلاق، به معنای بهره‌مندی از مهارت شناسایی فرصت‌ها، فکر کردن به شیوهٔ خارج از چارچوب و قواعد همیشگی، با هدف توسعهٔ الگوهای جدید در برخورد و برون‌رفت از مسائل زندگی است. بهره‌مندی افراد از توانایی تفکر خلاق، موجب می‌شود تا کارها به شکل خلاقانه‌تری انجام شده و همچنین اتفاقات جدیدی رقم بخورد که زندگی را بهبود می‌بخشد (هاشمیان‌نژاد، ۱۳۷۶، ص ۵۷-۶۱). بارزترین ویژگی افرادی که مهارت تفکر خلاقانه در آنها پرورش یافته و توانایی بالایی در برخورد خلاقانه با مسائل دارند، تعداد بالای ایده‌ها و فکرهایی است که در مغز خود ایجاد کرده و آنها را امتحان می‌کنند. از دیگر نشانه‌های افراد با تفکر خلاق، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: انگیزه و اشتیاق بالا، فکر کردن به شیوه‌ای متفاوت از دیگران، عدم ناامیدی هنگام شکست، پشتکار و انرژی بالا، کنجکاوی و ریسک‌پذیری، اعتمادبه‌نفس قوی، توجه نکردن به موانع، تلاش دائمی برای یافتن روش و راه‌های جدید، نگاه کردن به موضوعات از زوایای متفاوت و استقبال از ایده‌های پیشنهادی (امام قلی‌وند، ۱۳۸۵).

تفکر خلاق، دارای ابعاد مختلفی است که بنابر شرایط مختلف، هرکدام از آنها به شکلی مورد کاربرد قرار خواهند گرفت. اجزای تفکر خلاق، عبارتند از:

تحلیل و بررسی: به‌عنوان یکی از اجزای مهارت تفکر خلاق، اشاره به این موضوع دارد که وقتی افراد بخواهند به شکلی خلاقانه در مورد یک موضوع یا مسأله فکر کنند، باید بتوانند آن را به اندازهٔ کافی درک کرده و تمام جوانب و ابعاد آن را شناسایی کنند. جوانب گوناگون موضوع مورد نظر، تحلیل و بررسی می‌شود؛ تا افراد بدانند دقیقاً با چه چیزی طرف بوده و می‌خواهند چه اقدامی انجام دهند.

ذهنیت گشوده: از اجزای تفکر خلاقانه، می‌توان به ذهنیت گشوده اشاره کرد. برای داشتن تفکر خلاقانه، نباید به شکلی متعصبانه و با سوگیری فکر کرد؛ بلکه باید ذهنیتی گشوده داشت. فکر کردن به شیوهٔ متعصبانه خشک، جلوی گشودگی ذهن برای ایجاد ایده‌های جدید را می‌گیرد. بنابراین، باید ذهن را برای تجربهٔ افکار جدید و نوین باز گذاشت و از افکار تازه استقبال کرد.

حل مسأله: حل مسأله را می‌توان یکی از مهم‌ترین اجزای تفکر خلاق دانست. در حل مسأله برای تفکر خلاقانه، پیشنهادها به‌دست آمده ناشی از مهارت تفکر خلاق، برای حل و فصل مشکلات، بررسی شده و بهترین راه‌حل‌ها برای اجرا برگزیده می‌شوند. تفکر خلاقانه نقش و تأثیر زیادی بر مهارت حل مسأله

و بالعکس در افراد دارد.

سازمان‌بندی: سازمان‌بندی، یکی دیگر از مهم‌ترین و ضروری‌ترین اجزای مهارت تفکر خلاق است. افرادی که نتوانند سازمان‌بندی مناسبی داشته باشند، عملاً دچار ضعف در تفکر خلاقانه خواهند شد. سازمان‌بندی، با جلوگیری از ایجاد آشفتگی در ذهن باعث می‌شود تا ایده‌هایی که به ذهن می‌رسند، طبقه‌بندی شده و بتوان بهترین و کاربردی‌ترین آنها را مشخص کرد.

ارتباط: ارتباط، آخرین اجزای تفکر خلاق است. برای آنکه تفکر خلاقانه به چشم آمده و کاربرد داشته باشد، باید بتوان آن را به عینی‌ترین و شفاف‌ترین شکل ممکن برای اطرافیان توضیح داد. در این حالت، دیگران نیز با تفکر خلاق ارتباط گرفته و ممکن است از آن برای مسائل خود، استفاده کنند.

۱-۳-۶. روش تفکر خلاق - تکنیک‌های اسکمپر

در درس کارورزی (۱) دانشگاه فرهنگیان، تکنیک‌های مختلفی برای تفکر خلاق وجود دارد که از دانشجویان خواسته می‌شود در مشاهده تأملی، به‌عنوان مکمل از آن بهره‌مند شوند. مانند: طوفان فکری^۱، نقشه ذهن^۲، تفکر اسکمپر^۳، روش شش کلاه^۴، تفکر انتقادی^۵ و غیره. یکی از تکنیک‌های تفکر خلاق، تکنیک اسکمپر است که شامل موارد مختلفی می‌شود. تکنیک اسکمپر، بر مبنای ایجاد یک ایده جدید از طریق اصلاح چیزهای قدیمی موجود در اطراف ما شکل گرفته است (حسینی، ۱۳۷۶). این تکنیک، مشتمل بر تکنیک‌های مختلفی است، که معلم درس دین و زندگی و هدیه‌های آسمان می‌تواند در پاسخگویی به شبهات دینی نیز از آن بهره‌مند گردد. به برخی از این تکنیک‌ها به اختصار در ذیل پرداخته می‌شود:

۱-۳-۶-۱. تکنیک جایگزینی^۶

تکنیکی است که بر جایگزینی آن بخش از دانش یا اطلاعات که امکان جایگزینی دارد، متمرکز می‌شود. سؤالاتی که در این تکنیک مطرح می‌شود، عبارتند از:

(۱) کدام بخش از فرآیند را می‌توان بدون هیچ‌گونه تغییری در کل پروژه جایگزین کرد؟

1. Brain storming
2. Mind map
3. Scamper
4. Six thinking hats technique
5. Critical thinking
6. Substitute

- (۲) چه کسی یا چه چیزی می‌تواند بدون تأثیرگذاری در فرآیند، جایگزین بشود؟
- (۳) چه جزئی از فرآیند می‌تواند به‌وسیلهٔ گزینهٔ بهتری جایگزین بشود؟
- (۴) آیا زمان یا مکان در سوال می‌تواند جایگزین بشود؟
- (۵) وقتی که بخشی از اطلاعات جایگزین می‌شود، چه اتفاقی خواهد افتاد؟ (بدری گرگری و کلوانی، ۱۳۹۲).

۶-۳-۱-۱. بیان نمونه

شبههٔ حضانت فرزند: مسألهٔ نابرابری حقوق زنان و مردان و ستم به زنان از قرن‌ها پیش در ملت‌های مختلف، موضوعی عمومی بوده است و در قرن هجدهم، بعد از رنسانس و برابری حقوق زنان و مردان، جنبش‌های فمینیستی مختلفی برای احیاء حقوق زنان در اروپا و در بسیاری از کشورهای دیگر، شکل گرفته است. روشن است این موضوع، در احکام فقهی و حقوقی هم تأثیر داشته است و مثلاً بر قانون حضانت در حقوق فرانسه اثر گذاشته و حق حضانت کودکان با این استدلال که مادران، فرزندان را به دنیا می‌آورند و زحمات بیشتری برای فرزندان متحمل می‌شوند، به مادران واگذار می‌شود. این موضوع، به‌تبع گسترش تفکرات فمینیستی در سراسر جهان، در مدارس ایران به‌ویژه در بین دختران نیز وجود دارد. در اینجا لازم است، با استفاده از تکنیک جایگزینی، به دانش‌آموزان کمک کرد حالت مقابل فقه اسلامی -که حضانت را به پدران واگذار می‌کند- را، در فرهنگ مردم ایران تصور کنند و به دانش‌آموزان کمک کرد با روش بارش فکری، بتوانند آثار و نتایج این جایگزینی را در جامعهٔ ایران پیش‌بینی کنند. بسیاری از موضوعات، مانند عدم توانایی اقتصادی مادران در ادارهٔ فرزندان، محدودیت در ادامهٔ زندگی برای زنان، افزایش بی‌مسئولیتی مردان، افزایش احساس اضطراب در زنان در هنگام فرزنددار شدن و غیره، از نتایج قابل پیش‌بینی است که دانش‌آموزان با تکنیک جایگزینی در تفکر خلاق می‌توانند به آن دست یابند. در کنار این، پیش‌بینی‌های فقه اسلامی برای حق ارتباط مادر با فرزند و حضانت اولیهٔ دوسالهٔ شیرخواران و هفت‌سالهٔ دختران نیز، توسط معلم یادآوری می‌شود؛ تا این شبههٔ فقهی -فمینیستی در ذهن دانش‌آموزان حل شود. بسیاری از شبهات مربوط به فقه خانواده، به‌ویژه احکام فقهی حقوق نابرابر مردان و زنان در فقه اسلامی با همین روش، قابل پاسخگویی است، مانند: حق طلاق، قانون ارث و غیره.

۶-۳-۲. تکنیک اصلاح، کوچک یا بزرگ کردن^۱

این تکنیک اشاره به تغییر فرآیند دارد، به‌نحوی که قابلیت‌های بیشتری برای خلاقیت و حل مسأله

1. Put to another use: modify

ایجاد کند. این تغییرات بیشتر بر روی فرآیند کلی تمرکز دارد. سؤالاتی که در این بخش پرسیده می‌شوند، عبارت است از:

- (۱) چه اصلاحاتی بر روی فرآیند، نتایج را بهبود می‌بخشد؟
- (۲) آیا می‌توانیم فرآیندها را به‌منظور ایجاد کارایی بیشتر تغییر دهیم؟
- (۳) اگر موضوع مورد نظر دو برابر اندازه فعلی باشد، چه اتفاقی می‌افتد؟ (ملک‌نیا و برزگر بفرویی، ۱۴۰۲)

۱-۳-۱-۲-۱. بیان نمونه

شبهه بی‌اهمیتی حکم حجاب: یکی از شبهاتی که امروزه درباره حجاب زنان مطرح است، آن است که اگر حجاب از نظر دین اسلام حکم مهمی بود؛ لازم بود در قرآن تأکید بیشتری بر آن شود و اینکه تنها در چند آیه به آن پرداخته شده، نشانگر اهمیت اندک این حکم شرعی است. درحالی که، به برخی احکام و موضوعات مهم دیگر مانند عدالت، نهی از شرک و بت‌پرستی بارها در قرآن کریم تصریح شده است. در اینجا، لازم است معلم ابتدا برخی آیات حجاب و ارتباط آن با طهارت را در قرآن کریم تذکر دهد. سپس، به آیاتی که قرآن کریم شرط عفاف و حجاب را به‌عنوان مقدمه‌ای برای حضور اجتماعی زنان مطرح کرده است، اشاره کند. حال لازم است تصور شود که اگر در قرآن کریم، به مقدار بسیار بیشتری به مسأله حجاب تذکر داده شده بود و اندازه و میزان آیات حجاب در قرآن کریم، بسیار بیشتر از مقدار کنونی بود، چه نتایج قابل پیش‌بینی برای این موضوع وجود داشت؟ امروزه برخی روان‌شناسان مانند: وودی آلن،^۱ ساپتکو^۲ و کوچتکف^۳ (مزیدی و خدمتیان، ۱۳۹۶)، بر این باورند که بسیاری از نکات تربیتی، به‌ویژه در مسائل جنسی را نباید زودهنگام بیان کرد؛ زیرا ممکن است در ذهن بسیاری از مردم، به‌ویژه نوجوانان و کودکان، ایجاد ابهام، تصور نادرست، سوء ظن، بدبینی یا میل به انحرافات جنسی را افزایش دهد. اگر موضوع حجاب در قرآن بسیار بیشتر از آن‌چه هست، مطرح می‌شد، چه نتایجی داشت؟ دانش‌آموزان با بارش فکری، احتمالاً به این پرسش این‌گونه پاسخ خواهند داد که: زنان به مردان بدبین می‌شدند و اولین موضوعی که در ارتباط با جنس مخالف در نظرشان بزرگ می‌شد، مسأله تفاوت جنسیتی بود. بنابراین، طرح باز و گسترده این موضوع می‌توانست سبب ایجاد تصورات افراطی، مردستیزی یا نفرت از مردان شود. ولی عدم طرح گسترده این موضوع، دلیلی بر بی‌اهمیت بودن مسأله حجاب نیست؛ بلکه شرط

1. Woody Allen

2. Sapetko

3. Kochetkov

حضور اجتماعی زنان و مردان در جامعه است.

۳-۱-۳-۶. تکنیک حذف کردن^۱

همانطور که از نام این تکنیک مشخص است، هدف این روش، شناسایی بخش‌هایی از فرآیند است که به منظور بهبود فرآیند علوم و اعتقادات، قابل حذف شدن است. این تکنیک همچنین کمک می‌کند که بخش‌های غیرضروری اعتقادات را نیز شناسایی کنیم. با طرح پرسش‌هایی مانند:

(۱) چه اتفاقی خواهد افتاد اگر این بخش از دانش یا اعتقادات حذف شود؟

(۲) آیا واقعاً به این بخش خاص نیاز هست؟

(۳) اگر مجبور بودیم با نیمی از منابع موجود کار کنیم، چگونه عمل می‌کردیم؟

این تکنیک نیز در پاسخگویی به بسیاری از شبهات می‌تواند برای معلم مفید باشد، مثلاً برای مسأله شبهات مربوط به جبر و اختیار و احکام فقهی مربوط به جنگ‌ها.

شبهه خشونت‌طلبی دین اسلام: این شبهه اینگونه مطرح می‌شود که چرا در قرآن کریم، اینقدر آیات مربوط به جنگ و قتال وجود دارد و آیا این کتاب، کتاب ترویج خشونت است؟ این شبهه، یکی از قوی‌ترین شبهات مطرح‌شده درباره قرآن کریم و دین اسلام در دنیا است و طبیعتاً در مدارس و در بین دانش‌آموزان نیز وجود دارد. در اینجا، معلم می‌تواند از تکنیک حذف استفاده کند و حالتی را برای دانش‌آموزان تصور نماید که کتاب قرآن کریم، سراسر آیات رحمت و عفو و بخشش بود و خداوند در این کتاب، از مسلمانان نخواستہ بود که از دین اسلام دفاع کنند و یا درباره اهمیت دفاع از اسلام و سرنوشت مجاهدان راه خود، سخنی نگفته بود. لازم است چنین حالتی برای دانش‌آموزان متصور شود و پیامدهای آن با روش بارش فکری، ترسیم گردد. در ابتدا، معلم باید در مورد ضرورت اجرای احکام اسلامی در قالب حکومت اسلامی، سخن بگوید و حالت‌هایی را که ممکن است بین ملل مسلمان و غیرمسلمان، تعارض منافع به وجود آورد، ترسیم نماید. احتمالاً دانش‌آموزان در بارش فکری به این نتیجه خواهند رسید که در این صورت، بسیاری از مشکلات ممکن است بین بلاد مسلمان و غیرمسلمان به وجود آید و سبب تعارض و جنگ گردد. در این صورت، آیا باید مردم مسلمان از تمامیت ارضی خود دفاع کنند یا نه؟ اگر آیاتی در قرآن بر ضرورت این موضوع وجود نداشت، مسلمانان با چه انگیزه و چه امیدی می‌بایست به دفاع از خود برمی‌خاستند؟ در صورتی که به فرجام و سرنوشت بعد از مرگ خود یقین نداشتند؟ آیا دین، تأثیر مهمی در افزایش انگیزه مجاهدان راه خدا دارد یا ندارد؟ و غیره.

۶-۳-۱. وارونه‌سازی^۱

معکوس کردن فرآیند یا بخشی از آن، که می‌تواند منجر به حل مشکل یا ایجاد یک مشکل شود؟ فکر کردن به اینکه، چه اتفاقی خواهد افتاد اگر این فرآیند معکوس اجرا شود؟ مثلاً در پاسخ به این شبهه اعتقادی که آیا عذاب جاویدان گناهکاران، با رحمت خداوند در تناقض است یا نه؟

۶-۳-۱-۴. بیان نمونه

شبهه عدم عادلانه بودن عذاب جاویدان: در اینجا لازم است معلم، ابتدا مفهوم خلود را توضیح دهد و اینکه این جاودانگی، هم برای صالحان در بهشت و هم برای گناهکاران در جهنم است. و خلود در عذاب، برای برخی گناهان که در قرآن کریم وعده به عذاب همیشگی داده شده‌اند را یادآوری کند. مانند: قتل نفس، شرک به خداوند، ارتداد، مردمی که از طاغوت پیروی می‌کنند، کافر حربی خداوند و رسول خدا(ص). سپس حالتی را تصور نماید که عذاب و پاداش، موقتی است و جاودانگی نیست. حال لازم است درباره تأثیر این عذاب و پاداش موقت و میزان بازدارندگی و یا انگیزش بر فعل، از دانش‌آموزان پرسش شود. احتمالاً دانش‌آموزان در بارش فکری به این نتیجه خواهند رسید که بازدارندگی عذاب موقت و انگیزش پاداش موقت، بسیار کمتر از حالت جاودانه آن است و هدف از بیان این آیات که نهی از برخی افعال و دعوت به برخی افعال است، در صورت موقتی بودن آن، یا حاصل نخواهد شد یا بسیار کمتر خواهد بود.

۶-۳-۱-۵. ترکیب کردن^۲

تکنیک ترکیب، تمایل به تجزیه و تحلیل امکان ادغام دو ایده و فرآیند، برای ایجاد یک خروجی کارآمدتر دارد. این تکنیک با طرح این پرسش‌ها میسر می‌گردد:

(۱) اگر این ایده را با یک ایده دیگر ترکیب کنیم، چه چیز جدیدی ساخته می‌شود؟

(۲) آیا می‌توان دو گام از یک فرآیند را با یکدیگر ترکیب کرد؟

(۳) آیا می‌توان همزمان، دو فرآیند را با هم شروع کرد؟

شبهه ناعادلانه بودن لزوم اذن همسر در خروج از منزل: معلم می‌تواند برای پاسخگویی به برخی شبهات از این تکنیک استفاده کند. این شبهه اینگونه مطرح می‌شود که، چرا زن باید برای خروج از منزل از همسر اذن داشته باشد و چرا در قانون امروز، برای خروج از کشور، اجازه همسر امری ضروری است؟ در اینجا

1. Reverse

2. Combine

معلم می‌تواند از تکنیک ترکیب کردن، برای پاسخگویی به این شبهه استفاده کند. اولاً توضیح دهد که این قانون در بسیاری موارد می‌تواند منجر به حفاظت از زنان و حفظ منافع ایشان گردد. ولی شارع در فقه اسلامی، امکان مهمی به نام شرط ضمن عقد قرار داده است، که زنان با توجه به چشم‌اندازی که نسبت به آینده و شغل خود دارند؛ می‌توانند قبل از ازدواج از این امکان استفاده کرده و بسیاری از حقوق را به‌عنوان شرط ضمن عقد قرار دهند، مثل حق خروج از منزل، حق سکونت و غیره.

۷. نتیجه‌گیری

۱. تربیت دینی یکی از ارکان اساسی نظام آموزشی است که نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت و هویت دینی دانش‌آموزان دارد. دانشجومعلم‌ان به‌عنوان آینده‌سازان این حوزه، باید توانایی‌هایی را برای پاسخگویی به شبهات دینی دانش‌آموزان کسب کنند.

۲. توسعه حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان رشته آموزش الهیات، باید براساس رویکردهای تجربی و عملی طراحی شود. با توجه به نظریه‌های ویلیام جیمز، برنامه درسی کارورزی، باید شامل فعالیت‌هایی باشد که امکان یادگیری از طریق تجربه را فراهم کند. این رویکرد، نه تنها موجب افزایش توانایی‌های حرفه‌ای معلمان خواهد شد؛ بلکه به ارتقاء کیفیت آموزش دینی نیز کمک می‌کند و توانایی آنها را در پاسخگویی به شبهات دینی نیز افزایش می‌دهد و باث ارتقای کیفیت تدریس در کلاس‌های آموزش دینی و تقویت ارتباط بین دانشجومعلم و دانش‌آموز از طریق دریافت پاسخ صحیح سؤالات از سوی دانشجومعلم‌ان می‌گردد.

۳. با توجه به چالش‌های روزافزون در حوزه دین، ضروری است که معلمان الهیات با ابزارها و مهارت‌های لازم مجهز شوند؛ تا بتوانند نقش مؤثری در تربیت نسل آینده ایفا کنند. آشنایی اصول پاسخگویی به سؤالات، چه در زمینه بُعد محتوایی و علمی و چه در زمینه مهارت‌های اخلاقی و ارتباطی، امری است که در برنامه درسی کارورزی باید مورد توجه استادان و برنامه‌ریزان این درس قرار گیرد.

۴. به مجریان و برنامه‌ریزان توصیه می‌گردد تا در هر دوره کارورزی، دانشجومعلم‌ان را ترغیب نمایند تا با دید نقادانه، پدیده‌ها، وقایع تربیتی و آموزشی و سؤالات دانش‌آموزان و نحوه مواجهه ایشان با درس را با دقت بنگرند و احساسات و عواطف خود را نسبت به آنها بیان نمایند و در یک نگارش پیچیده‌تر به تحلیل و ارزیابی آنها بپردازند. ضمن اینکه گزارش‌های کارورزی می‌تواند گنجینه ارزشمندی از تجربیات دانشجومعلم‌ان و معلمان راهنما باشد که با ایجاد شبکه همکاری بین معلمان، می‌تواند مورد بهره‌گیری دیگر فعالان عرصه تعلیم و تربیت نیز قرار گیرد.

۵. به‌طور کلی، استفاده از روش تفکر خلاق در پاسخگویی به شبهات دینی، دارای فواید بسیاری است که ازجمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: افزایش قدرت تجزیه و تحلیل دانش‌آموزان و امکان

پاسخگویی به شبهات مشابه، افزایش مشارکت دانش‌آموزان، افزایش همدلی و بهبود ارتباط بین فردی، علاقه‌مندی به تفکر دینی به جهت جذابیت و عینی بودن موضوعات، افزایش ناخودآگاه قدرت دفاع از دین و اعتقادات، افزایش اعتمادبه‌نفس و تقویت هویت دینی دانش‌آموزان.

۶. معلمان می‌توانند از شیوه‌های مختلف تفکر خلاق، مانند روش اسکمپر و تکنیک‌های جایگزینی، ترکیب‌کردن، وارونه‌سازی و حذف کردن، در پاسخگویی به شبهات دینی دانش‌آموزان به‌ویژه در مسائل حقوقی و فقهی بهره‌برند و با روش بارش فکری و هدایت آموزشی، به دانش‌آموزان قدرت تصور خلاقانه و فعال حالت‌های دیگر را در ذهنشان بدهند؛ حالت‌هایی که احکام فقهی و یا اصول اعتقادی، شکل دیگری داشتند. تا دانش‌آموزان بتوانند با استفاده از این تکنیک‌های سودمند، نتایج و پیامدهای نادیده گرفتن احکام فقهی و اصول اعتقادی را در جامعه خود تصور نمایند. موضوعاتی مانند: حضانت، احکام ارث، اذن همسر، عذاب جاویدان و غیره. استفاده از این روش، می‌تواند بسیاری داده‌های علمی جدید و قابل ثبت از فعالیت دانش‌آموزان را به همراه داشته باشد و قدرت تفکر خلاق و نقادانه را که یکی از اصول رشد تمدنی جوامع نیز می‌باشد، در دانش‌آموزان تقویت نماید.

۷. بدین منظور، برنامه‌ریزان دروس دانشجومعلم‌ان آموزش الهیات، باید در زمینه آموزشی و فرهنگی، نکات زیر را برای دانشجومعلم‌ان، مورد توجه قرار دهند: توانمند کردن دانشجومعلم‌ان رشته آموزش الهیات در بهره‌گیری از سایت‌ها و فناوری‌های نوین برای پاسخگویی به شبهات^۱، ایجاد شبکه‌های همکاری بین معلمان و دانشجومعلم‌ان آموزش الهیات برای آشنایی با شبهات روز دانش‌آموزان و پاسخ‌های آن، برگزاری مشاوره‌های تخصصی دینی برای پاسخگویی به شبهات دانشجومعلم‌ان آموزش الهیات و نیز برگزاری کارگاه‌های تخصصی در زمینه اصول پاسخگویی به شبهات دینی.

۱. امروزه افزون بر منابع معتبر علمی مرجع، کتب‌هایی با عنوان پاسخ به شبهات و یا پرسش‌ها و پاسخ‌ها نگاشته شده است. نمونه‌ای از کتابشناسی آنها را احسانی و نبوی (۱۳۹۸) در مقاله کتابشناسی پاسخ به شبهات قرآنی جمع‌آوری کرده‌اند. همچنین دفتر نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها مجموعه ارزشمندی از پرسش‌ها و پاسخ‌های دانشجویی را در قالب کتاب (۷۵ جلد) (<https://www.porseman.com/library>)، نرم‌افزار پرس‌مان و سایت پرس‌مان دانشگاهیان (<https://www.porseman.com>) آماده نموده است. مرکز ملی پاسخگویی به سوالات دینی نیز (<https://www.pasokhgoo.ir>) پاسخ‌های دقیق و قانع‌کننده‌ای به سوالات و شبهات دینی می‌دهد و ضروری است تا دانشجومعلم‌ان در برنامه درسی کارورزی با این سایت‌ها و مجموعه‌ها آشنا گردند تا بتوانند در مدارس از این ابزارهای علمی بهره‌کافی را ببرند.

— منابع —

- احسانی، کیوان؛ نبوی، سید مجید (۱۳۹۸). کتابشناسی پاسخ به شبهات قرآنی. پژوهش‌های نوین در آموزه‌های قرآن و سنت، ۳(۳)، ص ۸۲-۹۸.
- اسداللهی، فاطمه؛ مهرمحمدی، محمود (۱۳۹۸). واکاوی تاثیر روایت‌نگاری تأملی بر توسعه حرفه‌ای دانشجو معلمان دانشگاه فرهنگیان؛ پدیدارشناختی تجارب زیسته. پژوهش‌های آموزش و یادگیری، ۱۶(۲)، ص ۸۷-۱۰۲.
- <https://doi.org/10.22070/tlr.2019.3321>
- اسعسی، مجید (۱۴۰۲)، نسل ضد (Z) چگونه می‌اندیشد؟ تحقیقات راهبردی در تعلیم و آموزش و پرورش، ۱(۷)، ص ۳۱۱-۳۲۱.
- امام‌قلی‌وند، فاطمه (۱۳۸۵). تکنیک‌های پرورش خلاقیت. رشد آموزش، شماره ۴، ص ۳۰-۳۴.
- بدری گرگری، رحیم؛ کلوانی، ناهید (۱۳۹۲). تاثیر روش ایده جویی (اسکمپر) بر تفکر خلاق. ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، شماره ۲، ص ۱۵۱-۱۶۸.
- بقایی، حسین؛ مشفقیان، فرزانه؛ شوکتی، سعادت (۱۴۰۲). تاثیر برنامه درسی پنهان بر شخصیت دینی دانش‌آموزان براساس مدل ارزیابی کیفیت. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۴(۲)، ص ۸۵-۱۰۲.
- <https://doi.org/10.22034/riet.2023.13999.1180>
- جباری، محمدصالح (۱۴۰۲). روش‌شناسی اهل بیت (ع) در پاسخ به شبهات. قم: مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه علمیه.
- جرالد، ال. گوتک (۱۳۸۹). مکاتب فلسفی آراء تربیتی. ترجمه محمدجعفر پاک سرشت. تهران: سمت.
- جعفریان یسار، حمید؛ جعفریان یسار، فرزانه (۱۳۹۸). توسعه صلاحیت‌های حرفه‌ای دانشجومعلم‌ان با تاکید بر کارورزی. مطالعات کارورزی در تربیت معلم، ۱(۱)، ص ۱-۱۲.
- حسینی، افضل السادات (۱۳۷۶). شیوه‌های آموزش خلاقیت، تربیت، شماره ۱۱۹، ص ۱۶-۱۹.
- حکیمیان، مسعود (۱۴۰۰). منطق شناخت شبهه: پاسخ‌یابی، روش پاسخگویی، و شناخت جریان‌های تولیدکننده شبهه با رویکرد قرآنی. قم: دارالعلم.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی (۱۳۹۹). راهنمای معلم دین و زندگی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی.
- سیف، علی اکبر (۱۳۸۴). روان‌شناسی پرورشی (روان‌شناسی یادگیری و آموزش). تهران: آگاه.
- شاقلی، ریحانه؛ مویدی، علی اکبر؛ صیادی، طحیه (۱۳۹۹). روش‌های نوین تدریس. کرج: نشر آموزش کشاورزی.
- شجاعی، مسلم؛ عوض‌زاده، ابوطالب (۱۴۰۱). چالش‌های تربیت دینی با رویکرد دین‌گزینی در دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۲(۲)، ص ۴۹-۶۶.
- <https://doi.org/10.22034/riet.2022.11126.1109>
- شرفی، محمدرضا (۱۳۸۷). گشودگی اخلاقی در منظر تربیت اسلامی. اندیشه‌های نوین تربیتی، ۴(۱)، ص ۱۳۱-۱۵۴.
- طیبی، علیرضا؛ حسن بگی، علی؛ دسترنج، فاطمه؛ وطن‌خواه، وحید (۱۴۰۰). گونه‌شناسی شبهات در مطالعات قرآنی و تبیین طرحواره شبهه‌پژوهی. پژوهشنامه قرآن و حدیث، ۱۵(۲۹)، ص ۱۹۹-۲۳۵.

- عباسی ولدی، محسن (۱۳۹۰). روش‌شناسی پاسخگویی به پرسش‌های اعتقادی. قم: آیین فطرت.
- عراقیان مجرد، فرشته؛ باقری نسامی، معصومه (۱۴۰۳). تفکر شش کلاه، روش نوین تدریس در آموزش پرستاری. توسعه آموزش جنسی شاپور، شماره ۳، ص ۳۲۲-۳۲۴. <http://doi.org/10.22118/edc.2023.375607.2225>
- فلاح، محمدجواد (۱۴۰۲). اصول و روش‌های پاسخگویی به سوالات و شبهات دینی. قم: بوستان کتاب.
- قنبری، مرضیه؛ بابایی، زهرا؛ معصومی‌نژاد، رضا (۱۴۰۰). واکاوی درس کارورزی دانشجومعلم‌ان رشته آموزش ابتدایی دانشگاه فرهنگیان؛ یک فهم آموزشی توسعه‌مدار. پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ۲۵(۴۹)، ص ۲۹۰-۳۱۵. <https://doi.org/10.30487/rwab.2022.547795.1494>
- محقق‌گرمی، البرز؛ خرقانی، حسن (۱۴۰۲). بایسته‌های گفتاری- رفتاری پاسخ به شبهات در سیره رضوی. امام رضا(ع) و علوم روز، ۱۱(۱)، ص ۶-۲۶. <https://doi.org/10.22034/ijis.2023.172000>
- محمدی احمدآبادی، فرشته (۱۳۹۹). روش‌های پاسخ به شبهات در قرآن و روایات، قم: هاجر.
- مزیدی، محمد؛ خدمتیان، محمد (۱۳۹۶). ارائه الگوی تربیت جنسی با تکیه بر دیدگاه اندیشمندان مسلمان. تربیت اسلامی، شماره ۲۵، ص ۱۶۱-۱۸۳. <https://doi.org/10.30471/edu.2017.1350>
- ملک‌نیا، اعظم؛برزگر بفرویی، کاظم (۱۴۰۲). تأثیر روش ایده‌جویی (اسکمپر) بر انگیزه پیشرفت. مطالعات آموزشی و دانشگاهی، شماره ۲، ص ۱۳۱-۱۵۳. <https://doi.org/10.48310/pma.2023.3051>
- ملکی، حسن (۱۳۸۲). برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل). پیام‌اندیشه: تهران.
- نوذری، محمود (۱۴۰۱). تربیت دینی در دوره دبستان و دبیرستان. تهران: دانشگاه فرهنگیان؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- هاشمیان‌نژاد، فریده (۱۳۷۶). جنبه‌های روانی رشد تفکر خلاق. تربیت، شماره ۱۲۴، ص ۵۷-۶۱.
- Bergler, T.E. (2020). Generation Z and Spiritual Maturity. *Christian Education Journal*, 17(1), p. 75-91.
- Demir, M.K., Sahin, C. & Arcagok, S. (2015). Assessing Elementary Student Teachers' Attitudes Towards School Experiences. *Dicle Universitesi Ziya Gokalp Egitim Fakultesi Dergisi*, 25(2015), p. 136-156.
- James, W. (1907). *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking: Popular Lectures on Philosophy*. India: Longmans, Green.
- Park, S.Y., Do, B., Yourell, J., Hermer, J. & Huberty, J. (2024). Digital Methods for the Spiritual and Mental Health of Generation Z: Scoping Review. *Interact J Med Res*, 6(13).
- Twenge, J.M. (2023). *Generations: The Real Differences Between Gen Z, Millennials, Gen X, Boomers, and Silents - and What They Mean for America's Future*. New York: Atria Book.